

LINGVISTIKADA KONSEPT VA UNING TA'TIFLARIGA OID QARASHLAR

Mirzayeva Nargizoy Sanjarovna

Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti “O‘zbek tili va ijtimoiy fanlar” kafedrası katta
o‘qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12541690>

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning asosiy jabhasi hisoblanmish konsept terminiga oid tilshunoslarning qarashlari keltirilgan hamda olam lingvistik manzarasini aks ettiruvchi madaniy va etnik komponenti yoritilgan.

Kalit so‘zlar: paradigmatic, syntagmatic, ekspressiv va illokatsion funksiyalari, konseptual xususiyat, universal konseptlar.

Abstract: This article presents the views of linguists on the concept term, which is considered the main aspect of modern linguistics, and the cultural and ethnic component reflecting the linguistic landscape of the world is highlighted.

Key words: paradigmatic, syntagmatic, expressive and illocutionary functions, conceptual features, universal concepts.

Аннотация: В статье представлены взгляды лингвистов на понятие термин, которое считается основным аспектом современной лингвистики, а также выделена культурно-этническая составляющая, отражающая языковой ландшафт мира.

Ключевые слова: парадигматические, синтагматические, экспрессивно-иллокутивные функции, концептуальные особенности, универсальные концепты.

Til belgisining mazmuni, avvalo, bu belgini tilning leksik tizimida tutgan o‘rni ko‘rsatkichlari: uning paradigmatic, syntagmatic va hosilaviy bog‘lanishlari ekanligini qayd etish lozim. Tushunchaning semantik tarkibiga lingvistik belgining ekspressiv va illokatsion funksiyalari bilan bog‘liq barcha pragmatik ma‘lumotlar ham kiradi. Konsept semantikasining yana bir yuqori ehtimoliy komponenti bu – so‘zning kognitiv xotirasi: lingvistik belgining asl maqsadi va ona tilida so‘zlashuvchilarning ma‘naviy qadriyatlari tizimi bilan bog‘liq semantik xususiyatlari.[1] Biroq, bu yerda eng muhimi tabiiy til birliklari semantikasining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydigan va so‘zlovchilarning “olam lingvistik manzarasini” aks ettiruvchi madaniy va etnik komponentidir.

I.A.Sternin ta’kidlaydiki, konseptning murakkab tuzilishi uning fikrlash jarayonida faol dinamik roli bilan bog‘liq – u doimo ishlaydi, o‘zining turli tarkibiy qismlari va jihatlarida aktuallashadi, boshqa tushunchalar bilan bog‘lanadi va ularni qaytaradi. Bu fikrlashning ma’nosidir.[2]

Y.S.Stepanov nazariyasida, birichidan konsept tarkibiga kiruvchi hamma narsa tushuncha tuzilishiga tegishli bo‘lsa, ikkinchi tomondan, konsept tarkibiga uni madaniyat faktiga aylantiruvchi hamma narsa – asl shakl (etimologiya) kiradi; tarkibning asosiy xususiyatlariga birlashgan tarix; zamonaviy uyushmalar; baholashlar va hokazo. U konseptning tuzilishi 3 komponentni o‘z ichiga oladi, deb hisoblaydi: (1) asosiy, dolzarb xususiyat; (2) qo‘shimcha yoki bir nechta qo‘shimcha, “passiv” ahamiyatini yo‘qotgan xususiyatlar, “tarixiy”; (3) tashqi, og‘zaki shaklda qo‘lga kiritilgan, odatda, umuman ma’noga ega bo‘lmagan ichki shakl. Ushbu xususiyatlardan kelib chiqqan holda, konseptlar ma‘lum bir madaniyat odamlari uchun turli yo‘llar bilan haqiqiy bo‘lishi mumkin.[3]

Ushbu yondashuvga ko‘ra, tushuncha “qatlamli” tuzilishga ega va turli qatlamlar turli

davrlar madaniy hayotining natijasi, hosilasi hisoblanadi. Asosiy xususiyatda, haqiqiy, “faol” qatlamda, konseptsiya aslida ushbu tilni (ma’lum bir madaniyat tilini) o’zaro tushunish va muloqot qilish vositasi sifatida ishlatadigan har bir kishi uchun mavjud. Uning mazmunini qo’shimcha “passiv” xususiyatlarida konseptsiya faqat ayrim ijtimoiy guruhlarga tegishli. Ichki shakl yoki etimologik belgi faqat tadqiqotchilar uchun ochiladi. Ammo bu ushbu tildan foydalanuvchilar uchun konseptsiya mazmunining bu belgisi umuman yo’q degani emas. Bu ular uchun bilvosita mavjud bo’lib, qolgan ma’no qatlamlari, belgilari paydo bo’lgan va saqlanib qolgan asos sifatida.[2]

Olimlarning ta’kidlashicha, konsept o’zakdan tashqari katta hajmli talqin qiluvchi qismga ega, ya’ni individual, konseptual xususiyatlar va ularning birikmalarini bayonotlar shaklida talqin qilish, ma’lum bir madaniyatda paydo bo’lgan ongga munosabat konsept mazmunidan kelib chiqadi. Konseptni talqin qilish sohasi uning periferiyasidir. I.A.Tarasova konseptlarni tahlil qilishning xuddi shunday usulini taklif qiladi: u konseptlarda quyidagi tushunchali, mavzu, assotsiativ, obrazli, ramziy va baholovchi aktuallashtirilgan darajalarni izchillik bilan aniqlaydi.

Shu munosabat bilan, o’rganilayotgan konsept va uning tarkibiy qismlarini belgilovchi lingvistik vositalarni ta’rifiy, kontekstual va qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu leksik vositaning mohiyati ochib beriladi. Oddiy (sodda) ingliz tilida so’zlashuvchi va o’zbek tilida so’zlashuvchilarni lingvistik madaniyatni o’rganilayotgan obyektga nisbatan tajribasida uy hodisasi g’oyasini aks ettiradi.

Ko’p darajali konsept bir necha kognitiv qatlamlarni o’z ichiga oladi, ular asosiy qatlamda aks ettirilgan mavxumlik darajasida farqlanadi.

Masalan, “savodli” tushunchasi asosiy qatlamdan tashqari (tasvir - yozuvchi) quyidagi qatlamlarni o’z ichiga oladi:

- o’qish va yozish qobiliyati;
- yaxshi, to’g’ri o’qish va yozish qobiliyati;
- samarali muloqot qilish, muloqot qoidalariga muvofiq suhbat qurish qobiliyati;
- faoliyatning ushbu turini bajarish uchun qoidalar va qoidalarga muvofiq biror narsani sifatli bajarish qobiliyati;
- ma’lum bir bilim sohasida yaxshi bilimga ega bo’lish qobiliyati. Shunday qilib, bu qatlamlarning barchasi “savodli” tushunchasining asosiy qatlamini to’ldiradi va mavhumlikning kuchayish darajasiga qarab tartibga solinadi.

Agar lingvokulturologik konsept semantik jihatdan, uning bir qator lingvistik amalga oshirilishining ma’nolarini umumlashtiruvchi mavhumlik turi ekanligidan kelib chiqadigan bo’lsak, u holda, bu tushunchaning o’ziga xos shakli mavhumlik oralig’i bilan belgilanadi, bunda u sifat jihatidan aniqlanadi, ya’ni, bu tushunchani tilda yoki tillarda kuzatuvchi leksik-semantik paradigma hajmi bilan birliklar hosil qilgan. Shu munosabat bilan tushunchalarga ajratiladi, ularning o’ziga xos lingvistik amalga oshirilishi ma’nolaridan mavhumlashtiriladi, ularning semantikasida ham “subyektiv”, ham etnik-madaniy semalar va protokonseptlar – “universal konseptlar”: “normlar” mavjud noma’lum miqdordagi lingvistik ilovalardan mavhumlash va tillararo taqqoslash va tarjima qilish uchun zarur bo’lgan mos yozuvlar standartini taqdim etadi. Ko’proq yoki kamroq sof shaklda “universal konseptlar” shakl taqdim etiladi: ilmiy ong, axloqiy atamalar va mantiqiy operatorlar: yaxshilik-yomonlik,

yaxshi-yomon-befarq va boshqalar. O'z navbatida, avtohton (yunoncha 'autochthon' — mahalliy, shu joyga xos) tushunchalar nafaqat til ichidagi, monogloss bo'lishi mumkin, ya'ni ular ikki yoki undan ortiq tillarning leksik birliklaridan mavhum bo'lishi mumkin. Madaniy superetnosni shakllantirish, - masalan, G'arb va Sharq til madaniyatining "cheklovchi tushunchalari" kabi poligloss bo'lish mumkin.[3]

Olimlarning fikricha, lingvokulturologik tushunchalarni farqlashning yana bir asosi ularga xizmat qiladigan bilim, ong sohasiga tegishliligidir. Albatta, "milliy ko'paytirish jadvali bo'lmaganidek, milliy fan ham yo'q", biroq, o'ziga xos leksik birliklar mavjud bo'lib, ularning "keyingi ma'nosi" axloqiy, psixologik ma'noning substantiv asosini tashkil etadi, mantiqiy va diniy atamalar – "ma'naviy qadriyatlar", shubhasiz, ular bir til chegaralarida ham, tillararo ilmiy paradigma - fikrlash uslubi chegaralarida ham etnik-madaniy jihatdan belgilanishi mumkin.

Tilshunoslikda konsept va uning ta'riflariga oid nuqtai nazarlarni umumlashtirish quyidagi xulosaga kelishga imkon beradi: konsept lingvistik ifoda va belgilangan etnikmadaniy o'ziga xoslikka ega bo'lgan jamoaviy bilim ong birligidir. Tadqiqotchilar e'tiboriga tushgan konseptlar doimiy ravishda kengayib bormoqda. Bugungi kunda u yoki bu konseptni kashf qilishingiz mumkin bo'lgan juda ko'p usul va uslublar mavjud. Material konseptlarning ma'lum navlari bilan bir qatorda, yangi turlarni ajratishga imkon beradi.

References:

1. Телия В.Н. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991. – С. 214.
2. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / под ред. И. А. Стернина. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2001. – С. 58.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Школа «Языки Русской культуры», 1997. – С. 45.
4. Sandjarovna M. N. STRUCTURE AND TYPES OF CONCEPTS //Open Access Repository. – 2023. – Т. 9. – №. 4. – С. 176-178.
5. Mirzaeva N. S. Theoretical views on the use of the term" concept" in world linguistics //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – С. 86-88.